

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Voetius' zendingstheologie, de eerste comprehensive protestantse zendingstheologie / Jan A.B. Jongeneel.
Auteur(s)	Jongeneel, J.A.B.
In	<i>De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989</i> / red.: J. van Oort ... [et al.]. (Kampen, Kok, 1989), p. 117-147.
Copyright	2007 / J.A.B. Jongeneel Kok Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.08.30; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99000583

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.



Prof. dr. Jan A.B. Jongeneel

Voetius' zendingstheologie, de eerste comprehensieve protestantse zendingstheologie

Voetius poogde niet alleen de zuivere lijnen voor het werk der zending te trekken, maar hij was ook de eerste, die er naar streefde, aan de zendingstheorie een wetenschappelijke plaats in het geheel der theologie aan te wijzen.

H.A. van Andel¹

Es gebührt Voetius das Verdienst, als erster protestantischer Theologe den Versuch gemacht zu haben, die wichtigsten Missionsfragen wissenschaftlich zu behandeln.

M. Galm²

1. *Gisbertus Voetius (1589-1676) in context*

1.1. *Predikant en hoogleraar*

Voetius is eerst predikant te Vlijmen (1610-1617) en in zijn geboorteplaats Heusden (1617-1634), en daarna hoogleraar te Utrecht (1634-1676) geweest. Hij heeft niet alleen als stichter van de Utrechtse universiteit (1636), maar ook als hoeder van de gereformeerde orthodoxie (*pater orthodoxiae*) naam gemaakt.

Met de zending is Voetius reeds als predikant in aanraking gekomen. Als afgevaardigde naar de nationale synode van Dordrecht (1618/19) heeft hij kennis genomen van de problematiek van de doopbediening aan kinderen van 'heidenen'³ in Oost-Indië. Hij heeft toen niet alleen aan de discussie daarover deelgenomen, maar ook de tekst van het bondige advies van de Zuidhollandse deputaten dienaangaande opgesteld; dit qua omvang geringe, maar qua inhoud belangrijke werkstuk kan als zijn eerste zendingsgeschrift aangemerkt worden. Als hoogleraar te Utrecht heeft hij vanaf 1635 regelmatig over de zending geschreven. Hij heeft dit als systematisch en als praktisch theoloog, d.i. vooral als specialist in het kerkrecht gedaan.

1.2. *Afgevaardigde naar de nationale synode van Dordrecht (1618/19)*

De synode van Dordrecht staat bekend als de synode die de vijf artikelen tegen de Remonstranten opstelde. Zij geniet helaas geen vermaardheid als de eerste nationale synode die zich bewust bezighield met zendingsvraagstukken. Deze waren door

1. H.A. van Andel, *De zendingstheorie van Gisbertus Voetius*, Kampen 1912, 19.
2. M. Galm, *Das Erwachen des Missionsgedankens im Protestantismus der Niederlande*, St. Ottilien 1915, 63.
3. In de contemporaine missiologie wordt de term 'heidenen' slechts sporadisch gebruikt. Wij ontkomen er echter niet aan om deze in ons exposé regelmatig te hanteren. Wij kunnen immers niet daaraan voorbijgaan, dat Voetius en zijn tijdgenoten deze frequent bebezigd hebben.



J. A. B. JONGENEEL

Adriaan Jacobszoon Hulsebos (gest. 1622), die in 1616 naar Oost-Indië vertrokken en daar tot eerste predikant van Jakarta bevestigd was, aan de Amsterdamse kerkeraad voorgelegd en door de laatstgenoemde ter beantwoording naar de nationale synode doorgezonden.

In het in 1912 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam verdedigde proefschrift van de gereformeerde zendingspredikant H.A. van AnDEL over de zendingsleer van Voetius dat wij voor het schrijven van deze bijdrage intensief benut hebben⁴, is de problematiek van de bediening van de doop aan kinderen van heidenen uitvoerig aan de orde gesteld. Daarin is ook gewag gemaakt van het door Voetius ontworpen advies van de deputaten uit Zuid-Holland: kinderen van heidenen in Oost-Indië, die aldaar in christelijke gezinnen zijn opgenomen (bijvoorbeeld omdat zij geboren zijn uit ongeoorloofd geslachtsverkeer van Nederlandse mannen met inlandse vrouwen), mogen alleen na het volgen van de catechese en het afleggen van de openbare belijdenis des geloofs gedoopt worden⁵.

1.3. Context I: de Unie van Utrecht (1579)

In de jaren 1568-1648 is de Nederlandse staat geboren. In 1579 hebben een aantal Nederlandse provinciën de unie van Utrecht gesloten, waarin onder meer bepaald is dat iedere aangesloten provincie vrij is om in haar gebied de religie naar goeddunken te regelen 'mits een ieder particulier in zijn religie vrij zal mogen blijven en men niemand ter zake van de religie zal mogen achterhalen of onderzoeken' (art. 13)⁶. Voor het kerk zijn, voor de beoefening van de theologie en ook voor het bedrijven van zending in de Republiek heeft deze, de individuele godsdienstvrijheid beschermende regeling uiteraard de nodige consequenties gehad.

Over gewetensvrijheid heeft Voetius uitvoerig geschreven in zijn disputatie *De libertate conscientiae et permissione religionum in Republica* (1643). Daarin heeft hij twee opvattingen afgewezen: enerzijds die van de Rooms-katholieke kerk die geen vrijheid van godsdienst wil toestaan, en anderzijds die van het Epicurisme, het Libertinisme, het Neutralisme en het Remonstrantisme, die voor onbeperkte godsdienstvrijheid is en daarom in casu aan de overheid geen dwingende macht toekent. Voetius zelf is duidelijk geporteerd voor de gulden middenweg.

Volgens Voetius zijn Rome en de Reformatie enerzijds dezelfde mening toegedaan over de valse religies: het heidendom, het jodendom en de islam, maar anderzijds onderling verdeeld over de 'ware' godsdienst. De Reformatie wil geen

4. De dissertatie van Van AnDEL is weliswaar redelijk sterk in de beschrijving, maar uitgesproken zwak in de analyse en de beoordeling van Voetius' zendingsleer. Over de plaats van Gods koninkrijk, van Christus en van de Heilige Geest, etc. in diens zendingsconceptie wordt niet gerept. Bovendien worden nauwelijks typering en gegeven.
5. Vgl. H. Kaajan, *De pro-acta der Dordtsche synode in 1618*, Rotterdam 1914, 221-259: De doop der heiden-kinderen; 352-368: Ad quaestionem Amstelodamensium, de ethnicorum pueris baptizandis responsiones.
6. Vrij geciteerd naar H.J. Mispelblom Beyer, *Tolerantie en fanatisme*, Arnhem 1948, 75.

gewetensdwang (*coactio conscientiae*), maar vrijheid van geweten (*libertas conscientiae*), die echter geenszins gelijkgesteld kan worden met vrijheid van godsdienstuitoefening (*libertas religionis*). De vrijheid om in woord en daad publiekelijk de valse godsdienst te propageren en te verdedigen (*libertas exercitii*) kan in de Republiek niet erkend worden. De gereformeerde overheid is immers gehouden om 'alle afgoderij en valse godsdienst te weren en uit te roeien, en het rijk van de Antichrist te vernietigen' (art. 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis).

Gegeven deze vrijheid en macht hebben gereformeerde christenen individueel en collectief het recht en ook de plicht om de waarheid te verbreiden en te verdedigen, en om mee te werken aan de opbouw der gemeente. Zij hebben als zodanig echter niet het recht van roeping en zending. Dat komt alleen aan de kerk toe. Dit recht van de kerk (*potestas ecclesiastica*) in de Republiek is ook een van het recht der overheid (*potestas politica*) duidelijk onderscheiden recht. Het is het alleen haar toekomende recht van bediening van 'de sleutels van het koninkrijk der hemelen' (Matth. 15:19). Dit eigen recht van de kerk brengt op protestants erf enerzijds de individuele gewetensvrijheid niet in gevaar, maar laat anderzijds geen ruimte voor het publiekelijk propageren van valse religies.

1.4. *Context II: V.O.C. (1602) en de W.I.C. (1621)*

In de periode van de tachtigjarige oorlog (1568-1648) hebben de in de unie van Utrecht verenigde Nederlanden zich niet alleen te land gevormd tot een zelfstandige republiek, maar ook ter zee ontwikkeld tot een handeldrijvende natie. In 1602 is de Verenigde Oost-Indische Compagnie (V.O.C.), en in 1621 de West-Indische Compagnie (W.I.C.) opgericht.

In de loop der tijden hebben de genoemde handelscompagnieën meer de 'warengodsdienst' dan de 'ware godsdienst' beleden. In 1622 heeft de V.O.C. weliswaar te Leiden bij de theoloog Antonius Walaeus (1573-1639) aan huis het zogenaamde Seminarium Indicum opgericht, maar in 1632 heeft zij dit al weer gesloten. Verder heeft zij zich niet geschaamd om in 1644 en in 1648 de nodige plakaten uit te vaardigen die het aan Hollanders verbood om tijdens hun verblijf in Japan christelijke literatuur uit te reiken, godsdienstoefeningen te houden, de zondag te vieren, in het openbaar te bidden, e.d.

Ook in de geschriften van Voetius komen wij de V.O.C. regelmatig tegen. Over haar werkzaamheden heeft hij zich meer dan eens kritisch uitgelaten. Zo heeft hij zich onder meer erover beklaagd, dat door haar predikanten overzee in hun ambtswerk gehinderd werden. Bovendien heeft zij zich schuldig gemaakt aan het afsluiten van handelscontracten met ongelovigen die voor het werk der zending bepaald schadelijk zijn.

1.5. *Context III: Sacra congregatio de propaganda fide (1622)*

In 1622 is overigens niet alleen het Seminarium Indicum te Leiden, maar ook de veel meer betekende Congregatio de propaganda fide te Rome opgericht. Evenals de



J. A. B. JONGENEEL

daaraan voorafgaande stichting van de orde der Jezuïeten (1534) door Ignatius van Loyola is zij tot een ware uitdaging voor het innerlijk verdeelde protestantisme geworden om tot goed georganiseerd zendingswerk te komen.

In het oeuvre van Voetius vinden wij de nodige reacties op de explosieve groei van de rooms-katholieke missie. Deze betreffen vooral de werkzaamheden der Jezuïeten. Wij attenderen hier bij wijze van voorbeeld op de volgende uitspraak in *De plantatione ecclesiarum*: ‘... de orde der Jezuïeten heeft alle andere missionarissen openlijk de loef afgestoken... Wij van onze kant zullen ons moeten benaastigen om mensen uit te sturen naar Japan (al hebben wij daar nog geen zendingspost) en naar de verschillende delen van Oost-Indië...’⁷.

1.6. *Protestantse zendingstheologie in de context van de Republiek der Verenigde Nederlanden, de handelscompagnieën en de rooms-katholieke missiearbeid*

Door de zojuist aangeduide nieuwe ontwikkelingen op politiek terrein, in de handel en in de rooms-katholieke missie zijn de protestantse kerken met hun theologen in het zeventiende-eeuwse Nederland sterk uitgedaagd om nieuwe wegen te gaan.

Ofschoon Voetius zeer beslist niet de eerste protestantse theoloog geweest is die in geschriften uitvoerig op deze uitdaging is ingegaan (zie 2.3 hieronder), heeft hij toch wel als eerste voor het protestantisme in het algemeen, en voor dat van ons land in het bijzonder een comprehensieve zendingstheologie ontworpen, die frank en vrij inspeelt op de zojuist aangeduide ontwikkelingen. De unie van Utrecht, de V.O.C. en de W.I.C., en vooral ook de orde der Jezuïeten en de Congregatio de propaganda fide hebben hem het nodige materiaal verschaft voor een primordiale doordenking en profileren van de protestantse zendingsopdracht.

De zojuist genoemde contexten kunnen gemakkelijk uitgebreid worden met andere: de opkomst van de Nederlandse universiteiten (de zendingstheologie wordt academisch), de opkomst van de godsdienstwetenschap, met name de wetenschap van de islam (de zendingstheologie wordt elenctisch), e.d. Wij streven in casu niet naar volledigheid; de gegeven aanduidingen zijn voldoende om te poneren, dat Voetius een *contextuele zendingstheologie* ontwikkeld heeft.

De protestantse, gereformeerd-kerkelijke zendingstheologie is feitelijk bij Voetius begonnen; zij is door hem ontwikkeld als een theologie in context, die, conform de gewoonte van die tijd, zeer intensief gebruik maakte van de controvers-methode.

2. *De zendingstheologie van Voetius*

2.1. *Naam*

De zendingstheologie van Voetius, die wij in deze bijdrage beschrijven, analyseren en evalueren, kan formeel en materieel besproken worden. In dit tweede gedeelte van

7. G. Voetius, *Tractaat over de planting en de planters van kerken*; vertaald door D. Pol, Groningen 1910, 58. Deze vertaling van Pol hebben wij voor het geheel van onze bijdrage intensief gebruikt.

onze bijdrage behandelen wij genoemde theologie formeel, in de rest van onze uiteenzetting daarentegen materieel.

Voetius heeft een encyclopedie der theologie gegeven in zijn *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae* (1644; tweede druk: 1651). Daarin heeft hij behalve de bijbelse, de historische, de systematische en de praktische theologie ook behandeld de zogenaamde *theologia elenctica* ('elenctica' is afgeleid van het Griekse werkwoord *elengchoo* = weerleggen)⁸, waarin hij ons enige informatie verschaft over de 'controversen' van het christendom met het heidendom, het jodendom en de islam. In zijn *Politica ecclesiastica* heeft hij later de zending niet 'elenctisch'⁹, maar als onderdeel van het kerkrecht behandeld. In geen van zijn geschriften heeft hij echter aan de theorie der zending een eigen naam toegekend.

Voetius heeft daarentegen wel aan 'de zending' als object van de zendings-theologie verschillende namen gegeven. De meest gebruikte zijn:

1. roeping der volkeren (vocatio gentium);
2. planting der kerk of kerken (plantatio ecclesiae aut ecclesiarum), en
3. — onder invloed van Philippus Rovenius¹⁰ — zendingen (missiones). Deze zendingen onderscheidt hij vervolgens nader in — rechtmatige — kerkelijke zendingen (missiones ecclesiasticae), en — onrechtmatige — pauselijke zendingen of missies (missiones Papatus).

De laatstgenoemde benaming duikt vooral in de latere geschriften van Voetius op.

2.2. Begrip

Het is voor een goed verstaan van de zendings-theologie van Voetius beslist nodig om het begrip 'zending' (missio) zo exact mogelijk te definiëren.

Voetius heeft een veel breder begrip van 'zending' gehad dan wij vanaf ca. 1800 ontwikkeld hebben en deels nu nog bezitten. Primair heeft hij eronder verstaan 'het ingaan tot de dienst des Woords bij een geïnstitueerde kerk'¹¹, secundair het uitgaan tot de heidenwereld. In zijn 'kort naschrift' op de goed geslaagde vertaling van Voetius' traktaat *De plantatione ecclesiarum* heeft de gereformeerde predikant D. Pol terecht opgemerkt, dat Voetius al datgene 'zending' noemde wat op de een of andere wijze met 'zenden' te maken had: 'Missie is alles wat geschiedde tot

8. In het jongste verleden heeft vooral J.H. Bavinck onder invloed van A. Kuyper deze term nieuw leven ingeblazen. Zie zijn: *Inleiding in de zendingswetenschap*, Kampen 1954, 222-272: De elenctiek. Verschillende van zijn leerlingen zijn hem daarin gevolgd: J. Verkuyl en A. Wind. Hiertegenover staat D.C. Mulder. Zie R. Bakker e.a., *Religies in nieuw perspectief*; aangeboden aan Prof.dr. D.C. Mulder, Kampen 1985, 9-17: Van elenctiek naar dialoog; schets van de ontwikkelingsgang van Dirk Cornelis Mulder.
9. Vgl. O.G. Myklebust, *The study of missions in theological education*, I, Oslo 1955, 41: 'Voetius ... is the founder of the comparative study of religions (in the missionary sense of that term, i.e. a confrontation of the Christian Gospel with non-Christian systems of life and thought, in the Netherlands designated Elenctiek), as a special branch of theological studies.'
10. Zie Van Andel, *a.w.*, 46-49.
11. Van Andel, *a.w.*, 75.



J. A. B. JONGENEEL

bevordering en bevestiging en voortplanting der Reformatie; gelijk ook de uitzending naar Indië en andere Oosterse landen, tot opbouw der reeds gevestigde kerken en planting van nieuwe kerken'¹².

In deze bijdrage zullen wij deze brede visie op zending steeds weer tegenkomen. Toch streven wij ernaar om hierin vooral die zaken uit Voetius' zendingstheologie aan de orde te stellen die verband houden met wat wij nu beschouwen als de 'klassieke' vraagstukken der zending. Bij gevolg zullen wij onder meer Voetius' al te gedetailleerde beschouwingen van kerkrechtelijke aard over zending zo veel mogelijk buiten beschouwing laten.

2.3. Bronnen

De bronnen die Voetius voor de compositie van zijn zendingstheologie benut heeft kunnen in twee categorieën verdeeld worden: rooms-katholieke en protestantse. Wij behandelen hier eerst de katholieke, niet alleen omdat deze van ouder datum zijn, maar ook en vooral omdat deze een grotere invloed op diens systematiek uitgeoefend hebben dan de protestantse.

De katholieke missie is in de nieuwe tijd veel eerder van start gegaan dan de protestantse zending. Bij gevolg heeft de katholieke missietheologie zich ook veel vroeger ontwikkeld dan de protestantse zendingstheologie. Voetius heeft bij het componeren van zijn zendingstheologie derhalve kunnen putten uit een rijk arsenaal van katholieke werken over de missie. In zijn oeuvre zijn onder meer de volgende auteurs aangehaald:

1. Antonius Possevinus S.J. (1533-1611);
2. Joannes Azorius (1535-1603);
3. José de Acosta S.J. (1540-1600);
4. Thomas à Jesu (1564-1627); en
5. Philippus Rovenius (1575-1651).

Van deze auteurs is ongetwijfeld de Spanjaard José de Acosta de belangrijkste missioloog geweest¹³. Noch deze jezuiet, noch de eveneens zeer bekende karmeliet Thomas à Jesu, maar Rovenius, in 1614 benoemd tot apostolisch vicaris met uitgebreide volmachten voor geheel Noord-Nederland en in 1620 verheven tot de waardigheid van titulair aartsbisschop van Philippi, heeft waarschijnlijk de grootste invloed op Voetius uitgeoefend (zie 2.5 hieronder).

De meningen over de aard en de omvang van de rooms-katholieke invloed op Voetius zijn en blijven verdeeld (de rooms-katholieke auteurs M. Galm en A. Mulders nemen mogelijk te veel, de protestantse schrijvers M.R. Spindler en J. Verkuyl daarentegen wellicht te weinig invloed aan). Een speciale studie is nodig om deze vrij ingewikkelde problematiek tot een oplossing te brengen (daarin zal ook

12. Voetius, *a.w.*, 75.

13. Merkwaardigerwijs besteedt Van Andel geen aandacht aan de toch duidelijk aanwijsbare invloed van José de Acosta S.J. op Voetius. Galm, *a.w.*, 62 heeft als eerste op deze omissie gewezen.

aandacht besteed moeten worden aan de bepaling van begrippen als 'conversio gentium', 'plantatio ecclesiae', e.d.).

Aan protestantse zijde heeft Voetius voorgangers in Adrianus Saravia (1531-1613), Willem Teellinck (1579-1629) en Justus Heurnius (1587-1652) gehad. De episcopale opvattingen van de eerstgenoemde (die overging naar het Anglicanisme) zijn door hem verzwegen en bestreden, de gereformeerde opvattingen van de laatstgenoemden daarentegen met instemming begroet (de evenals Hulsebos naar Oost-Indië afgereisde Heurnius is door hem zelfs als 'erudiet man en onze vriend' geciteerd). Toch hebben zij waarschijnlijk minder invloed op Voetius uitgeoefend dan de zojuist genoemde katholieke schrijvers, omdat hun geschriften veel minder systematisch van karakter zijn. Daarom is het geoorloofd om concluderend te zeggen, dat Voetius' zendingstheologie voor een niet onbelangrijk deel op de schouders van, en in dialoog, dat is in controverse met de katholieke missieleer van de nieuwe tijd ontstaan is.

Tenslotte zij er nog op gewezen, dat de zendingstheologie van Voetius in formeel opzicht zeer veel te danken heeft aan Thomas van Aquino, in materieel opzicht daarentegen aan Calvijn. Voetius volgt de scholastische methode van Thomas volgaarne, maar laat zich systematisch-theologisch liever leiden door Calvijns verkiezingsleer en diens nadruk op het *solī Deo gloria*.

2.4. Geschriften

De zendingstheologie van Voetius is vooral te vinden in de volgende verzamelde werken:

1. *Selectae disputationes theologicae*, 5 delen (1648-1669), en
2. *Politica ecclesiastica*, 3 delen (1663-1676).

De eerstgenoemde uitgave is een verzameling van opstellen, waarin onder meer zijn opgenomen:

1. De atheismo;
2. De Judaismo;
3. De praejudiciis verae religionis;
4. De plantatoribus ecclesiarum;
5. De gentilismo et vocatione gentium; en
6. De Muhammedismo.

De laatstgenoemde uitgave gaat vooral op het kerkrecht in en behandelt de zending als een onderdeel daarvan. Zij drukt niet alleen een reeds in de *Disputationes* gepubliceerde bijdrage onder enigszins gewijzigde titel af (nummer 4 voormeld), maar bevat ook diverse nieuwe stukken die voor de zending van belang zijn:

1. De plantatione (et plantatoribus) ecclesiarum;
2. De missionibus ecclesiasticis; en
3. De missionibus et missionariis Papatus.

Ook in deze laatste uitgave is een keur van zendingsgedachten aanwezig. Voor de kennis van Voetius als 'gerijpt' theoloog der zending is zij de voornaamste bron.



J. A. B. JONGENEEL

In deze bijdrage baseren wij onze samenvatting van Voetius' zendingstheologie vooral op de disputaties uit de *Politica ecclesiastica*. De daarin ontwikkelde redeneringen vullen wij echter aan met materiaal uit oudere werken, met name uit de *Selectae disputationes theologicae*. Zodoende gaan wij primair uit van de visie van de 'oude', 'gerijpte' Voetius.

Er is in de zendingstheologie van Voetius de nodige ontwikkeling geweest. Deze behandelen wij hier niet afzonderlijk. Waar het echter per se nodig is om aan haar aandacht te besteden, bespreken wij haar bij het desbetreffende onderdeel van onze uiteenzetting.

2.5. Structuur

In de zendingstheologie van Voetius worden verschillende indelingen van de stof gegeven. De meest volledige is die uit zijn disputatie *De plantatione ecclesiarum*, welke hoogstwaarschijnlijk beïnvloed is door die van Rovenius¹⁴:

1. Wie zendt? (qui sint mittentes);
2. Tot wie zendt men? (ad quos mittendi);
3. Waartoe zendt men? (ad quid mittendi);
4. Wie en wat voor soort mensen zendt men? (qui et quales mittendi);
5. Volgens welke methode en op welke wijze zendt men? (qua via methodo et quo modo mittendi); en
6. Wat moet door zendelingen of missionarissen in acht genomen worden? (quid missis et missionariis observandum).

In zijn reeds genoemde proefschrift volgt Van Andel de zojuist gegeven indeling van Voetius tamelijk vrij; wij daarentegen volgen haar meer slaafs. In de paragrafen 4-7 van deze bijdrage volgen wij de door Voetius hierboven sub 1-4 gegeven indeling eerst min of meer op de voet, maar in paragraaf 8 van ons betoog wijken wij vervolgens bewust van zijn opzet af door daar de punten 5 en 6 voormeld samen te voegen.

In aansluiting bij Van Andel laten wij overigens in paragraaf 3 van onze bijdrage wel een behandeling van de door Voetius gegeven theologische fundering der

14. Vgl. Rovenius, *Tractatus de missionibus ad propagandam fidem et conversionem infidelium et haereticorum instituendis*, 1624; derde druk: 1626, dat de volgende vijf hoofdstukken bevat:

1. Over de grootheid van de oogst en het gering aantal der werklieden en de noodzakelijkheid om de missies te ondernemen;
2. Aan wie het eigenlijk toekomt missies te ondernemen voor het heil der zielen;
3. Over de manier waarop, in korte tijd en gemakkelijk, vele geschikte arbeiders kunnen verkregen worden;
4. Over datgene wat vooral te onderhouden is door hen, die uitgezonden worden ter bekering van kettters;
5. Over datgene wat vooral te onderhouden is door hen, die gezonden worden naar de provincies van Nederland, welke onderworpen zijn aan de kettters.

Deze Nederlandse vertaling der titels is vrij ontleend aan A. Mulders, *Missiologisch bestek*, Hilversum-Antwerpen 1962, 89.

zending voorafgaan aan onze bespreking van zijn ecclesiologische beschouwingen dienaangaande (onze paragrafen 4-8). Deze theologische fundering ligt feitelijk ten grondslag aan de zojuist genoemde zes ecclesiologische punten van Voetius' zendingstheologie en moet daarom eerst behandeld worden; zij is echter door Voetius niet in *De plantatione ecclesiarum*, maar in ander verband, namelijk in *De gentilismo et vocatione gentium* (1638), uiteengezet. De zending is bij Voetius derhalve tweeledig gefundeerd: primair *theologisch*, en secundair *ecclesiologisch* (*kerkrechtelijk*).

3. *Theologische fundering van de zending: de wil van God (voluntas Dei)*

Voetius fundeert de zending primair in de wil van God:

1. het eeuwige raadsbesluit,
2. de beloften voor de toekomst, en
3. het zendingsbevel hier en nu.

Hij beschouwt haar dus als gegrond in én de verborgen én de geopenbaarde wil van God.

Wij behandelen hier elk van deze drie theologische gronden der zending afzonderlijk.

3.1. *Het eeuwig raadsbesluit van God (decretum)*

Evenals Calvijn plaatst Voetius het eeuwige raadsbesluit van God vóór de tijd voorop. Hij beschouwt als eerste doel der zending de roeping en bekering der uitverkoren joden en niet-joden in de tijd (zie 6.1 hieronder).

Dit eerste doel der zending wordt enkel bereikt door het concrete werk der zending, dat als middel tot het doel in Gods verborgen raadsbesluit is opgenomen. Door het werk der zending worden alle volkeren geroepen (uitwendige en algemene roeping), opdat de uitverkorenen onder hen bekeerd en behouden worden (inwendige en bijzondere roeping).

3.2. *De beloften van God voor de toekomst (promissiones)*

Als tweede grond van de zending noemt Voetius de beloften Gods, die deels al wel, en deels nog niet in vervulling gegaan zijn. De nog niet vervulde beloften hebben onder meer betrekking op het einde der tijden, het messiaanse vrederijk, en de schepping van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde.

In het Oude Testament is ook de bekering der niet-joden beloofd (Jes. 49 en 60). Deze is toen echter nog niet gerealiseerd. Pas in het nieuwtestamentisch tijdperk worden de volkeren universeel geroepen. Vanuit het nog niet vervuld zijn van de beloften Gods met betrekking tot de roeping en bekering der volkeren in het Oude Testament concludeert Voetius regelrecht tot een zendingsplicht voor de kerk hier en nu.



J. A. B. JONGENEEL

3.3. *Het zendingsbevel van God hier en nu (mandatum)*

De derde en laatste grond van de zending is het door Jezus na zijn opstanding gegeven mandaat (Matth. 28:19)¹⁵.

Dit mandaat is niet alleen gegeven aan de apostelen, maar ook aan de kerk van later tijd. Weliswaar zijn de meeste heidense volkeren in het apostolisch tijdperk geroepen, maar toch zijn er ook later geroepen volkeren. De bekeringen die gevolgd zijn op de roeping der volkeren in het na-apostolisch tijdperk zijn niet alleen maar te verstaan als nalezingen van de oogst der apostelen, doch hebben een betrekkelijk zelfstandige betekenis. Derhalve moet ook een betrekkelijk zelfstandige betekenis toegekend worden aan de na-apostolische planting van een kerk of kerken in de volkerenwereld (zie 6.2 hieronder).

4. *Ecclesiologische fundering van de zending: de zendende instanties (mittentes)*

Voetius verbindt de theologische fundering van de zending als volgt met de ecclesiologische fundering die secundair is: God is de eerste werkzame oorzaak der zending (Rom. 11:23-24); de christenen die door Hem verkoren en — inwendig en uitwendig — geroepen zijn (vgl. Luc. 6:13), zijn echter haar tweede werkzame oorzaak.

God verkiest, roept en zendt op gewone en buitengewone wijze; de twaalf apostelen en Paulus zijn onmiddellijk en op buitengewone wijze door Christus zelf geroepen, gezonden en met algemeen geldende macht en met de gave der onfeilbaarheid in de leer der waarheid (2 Tim. 3:16: theopneustie) en andere charismata voor een universele taak toegerust, de overige planters en natmakers in het apostolisch en na-apostolisch tijdperk daarentegen middellijk en op gewone wijze geroepen en gezonden. Dit onderscheid is voor Voetius van wezenlijk belang, omdat hij daardoor in staat is om kritiek te leveren op al die schrijvers die het episcopaat (paus en bisschoppen) gemaakt hebben en maken tot een direct verlengstuk van het apostolaat der 'buitengewoon geroepen'.

Voetius verdeelt de zendende instanties van het na-apostolisch tijdperk verder in rechtmatig en onrechtmatig zendende instanties. Onder rechtmatig zendende instanties verstaat hij enkel kerken en kerkelijke colleges: consistoriaal, classicaal en synodaal, onder onrechtmatig zendende instanties daarentegen al die instanties die geen kerkelijk recht van beroepen (potestas ecclesiastica) hebben. Er zijn echter niet alleen niet-kerkelijke instellingen, maar ook kerken en kerkelijke instanties, die zich wederrechtelijk het recht tot het roepen (vocatio) en het uitsturen (missio) van zendelingen aangematigd hebben (zie 4.3 hieronder).

15. Saravia heeft als eerste protestantse theoloog op de exemplarische betekenis van Matth. 28:19 voor de zending in het na-apostolisch tijdperk gewezen.

4.1. *Apostelen, gemeenten (kerken) en synoden in het apostolisch tijdperk*

In het tijdperk van het Nieuwe Testament zonden de apostelen uit (Hand. 8:14). Ook werden toen mensen uitgestuurd door de gemeente van Antiochië (Hand. 13:1-5), en door de synode van Jeruzalem (Hand. 15:22,23,25). Derhalve is het geoorloofd om te stellen, dat behalve de apostelen zelf toen én plaatselijke gemeenten of kerken, én meerdere vergaderingen het recht hadden om 'kerkelijk' uit te zenden.

4.2. *Instanties die in het na-apostolisch tijdperk gerechtigd zijn tot zenden: de 'ware' kerk en haar consistories, classes en synoden*

Voetius verdedigt de stelling dat de 'ware' kerk op plaatselijk, classicaal en nationaal vlak tot uitzenden bevoegd is. Hij voert als bewijsmateriaal aan de uitzending door de gemeente van Antiochië (enkelvoud) enerzijds, en de afvaardiging door gemeenten (meervoud) anderzijds (2 Cor. 8:23: 'afgezanten van de gemeenten'; vgl. 2 Cor. 8:19).

Op grond van deze bijbelse gegevens verwerpt Voetius enerzijds de opvatting van hen die alleen maar aan nationale en particuliere synoden, en anderzijds de opvatting van hen die alleen maar aan plaatselijke gemeenten het uitzendingsrecht willen toekennen. Hij houdt bewust aan beide mogelijkheden vast. Met andere woorden: hij ontzegt aan nationale en provinciale synoden geen rechten, maar ontnemt deze beslist ook niet aan de plaatselijke gemeenten en de classes. De classes van Amsterdam en van Middelburg hebben mensen naar Oost- en West-Indië kunnen uitsuren, omdat zij de nodige expertise in huis hadden; zij doen immers hun werk in die steden waar de kamers van de Oost- en de West-Indische Compagnie gevestigd zijn en hebben daarom bijzondere zendingsmogelijkheden en -verantwoordelijkheden.

4.3. *Personen en instanties die in het na-apostolisch tijdperk wederrechtelijk zich het recht van zenden toegeëigend hebben: de paus, de bisschoppen en kapittelheren, de monnikenorden en congregaties, individuele gelovigen, vorsten en overheden, handelscompagnieën, e.d.*

Voetius verzet zich in de eerste plaats tegen de macht tot zenden die *de paus* zich aangematigd heeft. Hij beschouwt de paus niet als de opperherder en de plaatsbekleder van Christus op aarde, die het alleenrecht tot zenden heeft. En bij gevolg kritiseert hij ook de aan het gezag van de paus ontleende uitzendingsbevoegdheid van *bisschoppen, kapittelheren, monnikenorden en congregaties*, met name die van de *Congregatio de propaganda fide* (1622). Dit 'zenden' en 'machtigen om te zenden' is in strijd met de Heilige Schrift. En bovendien is het niet mogelijk om uit de missiegeschiedenis te bewijzen dat de eerste draad tot bekering der volkeren steeds uit en door de stoel van Rome gesponnen is. Overigens belet deze strijd tegen het primaat van de paus en tegen de binding van geplante kerken aan de stoel van Rome (sedes Romana) Voetius in het geheel niet om zich bij tijd en wijle ook zeer lovend uit te laten over het rooms-katholieke missiewerk, met name dat van de orde der



J. A. B. JONGENEEL

Jezuïeten in Azië (o.a. dat van Matteo Ricci S.J. in China): het aanleren van talen, het schrijven en publiceren van boeken in vreemde talen, het aanwenden van wetenschap, wijsbegeerte en geneeskunde ten dienste van de missie, het strijden tegen de polygamie, e.d. Het befaamde werk van Bartholomeo de Las Casas O.P. (1474-1566) over de wreedheden, door de Spanjaarden tegen de Indianen in Latijns-Amerika bedreven, noemt hij nadrukkelijk ‘zeer lezenswaardig’.

In de tweede plaats bestrijdt Voetius de tegenovergestelde opvatting, dat *individuele gelovigen* het recht tot zenden, bekeren en kerk planten hebben. Hij is van oordeel, dat allerlei particuliere christenen best bewust of onbewust uit ijver voor Christus het nodige voorbereidende zendingswerk kunnen doen, maar niet wettig geroepen zijn (vgl. Rom. 10:15; Hebr. 5:4). En daarom gelijken zij op hen die steen en kalk bereiden en de bouwlieden aanreiken voor de bouw van het huis.

In de derde plaats verwerpt Voetius de gedachte dat *vorsten en overheden* gerechtigd zijn tot zenden. Zij zijn niet geroepen en niet gezonden tot evangelieverkondiging (vgl. Rom. 1:1-2; 10:15). Hugo de Groot (1583-1645) geeft weliswaar het voorbeeld van de zending van Willibrord door hofmeier Pippijn om daarmee te bewijzen dat politieke machthebbers wel degelijk tot roepen en zenden in staat zijn, maar volgens Voetius verwacht hij kerkelijke roeping (*vocatio ecclesiastica*) met politieke zending, in casu met het geven van een vrijegeleide (*missio politica*): Willibrord — geen ‘apostel en planter van Utrecht’, maar ‘natmaker’ (zie 6.2 hieronder) — werd niet door Pippijn, maar na als presbyter in de kerk van Engeland geordend te zijn, door Egbert, abt van het Ierse klooster Rathmelsigi, uitgezonden om de Friezen te bekeren; en bovendien werd hij door Sergius, de bisschop van Rome, gewijd. Voetius kent zo aan de overheid eigenlijk alleen maar een ondersteunende taak toe: het verhinderen en verbieden van de valse godsdienst en het beschermen en verdedigen van de zending tegen onrecht en geweld, alsmede het openen van mogelijkheden voor de laatstgenoemde, opdat de ware godsdienst buiten het corpus christianum bevorderd wordt. Deze taak impliceert echter niet het recht om niet-christenen te dwingen tot aanneming van het christelijk geloof, en ook niet het recht om met nog niet onderworpen heidense volkeren oorlog te voeren louter en alleen omdat zij (nog) geen christen zijn. Verder is Voetius een verklaard tegenstander van het door Rome erkende patronaatsrecht¹⁶, dat zijns inziens simonie is (vgl. Hand. 8:18 e. v.); geldelijke steun van vorsten en overheden aan de kerk bezorgt hun nog geen recht tot zenden. Ook de zogenaamde overheidsapprobatie (*approbatio magistratus*) bij beroepingswerk, die geen wezenlijk deel der kerkelijke roeping is, maar veel meer als een concessie van de kerk aan vorsten en overheden beschouwd moet worden, schenkt hun dit recht niet. Tenslotte wil Voetius van een dergelijk overheidsrecht tot zenden niets weten, omdat zending dan geheel afhankelijk gesteld wordt van de willekeur van vorsten en overheden en dus niet meer daar mogelijk zal

16. Vgl. A. Mulders, *Missiegeschiedenis*, Bussum 1957, 189-260, die zijn beschrijving van de missiegeschiedenis der vijftiende en zestiende eeuw titelt: Ten tijde van het koninklijk patronaat.

zijn waar de laatstgenoemden haar vijandig gezind zijn.

Tenslotte, Voetius behandelt niet expliciet de vraag of het recht tot zenden ook aan *de Oost- en West-Indische Compagnie* toekomt. Zijn antwoord is desalniettemin bekend. Hij stelt immers in het algemeen, dat handelsmaatschappijen (*societates mercatorum*) geen zodanig recht hebben. Ook hebben zij geen recht op zeggenschap over de kerken wier planting zij bevorderd hebben; het bijdragen in de kosten van het zendingswerk levert hun evenmin als de vorsten en overheden een recht tot beroepen en uitzenden op.

5. Het 'voorwerp' van de zending

Na een bespreking van het 'subject van zending' stelt Voetius de problematiek van het 'object van zending' aan de orde. Hij vat dit 'object' of 'voorwerp' zeer ruim op.

De ware kerk heeft als enige het recht om mensen uit te zenden naar allen die door ongelof, ketterij of schisma van haar vervreemd zijn:

1. de ongelovigen (*infideles*);
2. de ketters (*haeretici*); en
3. de scheurmakers (*schismatici*).

Deze door Voetius in *De missionibus ecclesiasticis* gegeven indeling van het 'object' van zending, welke steunt op die van andere schrijvers, is veel overzichtelijker dan die welke door hem in oudere geschriften voorgedragen zijn. Aan deze laatste, die feitelijk nog geen onderscheid maken tussen de verschillende soorten van 'afval (apostasie)' van de ware godsdienst — daarin worden het heidendom, het jodendom en de islam nog zonder onderscheid in één adem genoemd met het atheïsme, het ethnicisme, het libertinisme, het Socinianisme en Rome — gaan wij hier voorbij.

Overigens is er in de werken van Voetius nog een tweede indeling welke onze aandacht vraagt. Zij onderscheidt het 'voorwerp' van zending naar mensen die leven in, en mensen die leven buiten de christelijke wereld (*corpus christianum*). Tot de eerste categorie behoren dan de joden, de moslims in Spanje, de ketters (o.a. de Neo-Arianen en de Neo-Photianen), de schismatici en de 'moderne' ongelovigen: de Libertijnen, de Enthousiasten, de Epicuristen en de Deïsten, tot de tweede categorie daarentegen vooral de heidenen en de meerderheid van de moslims.

5.1. *Ongelovigen (infideles): heidenen, joden en moslims*

Tot de ongelovigen in woord en daad, dat zijn de niet-christenen rekent Voetius:

1. de heidenen (*gentiles*);
2. de joden (*Judaei*); en
3. de moslims (*Muhammedistae*). De moslims brengt hij — en dat is vooruitstrevend — niet bij de heidenen onder, maar behandelt hij als een categorie apart. Aan elk van deze godsdiensten wijdt hij een afzonderlijke disputatie: *De Judaismo*, *De gentilismo* en *De Muhammedismo*. Ook brengt hij in deze categorie nog een



J. A. B. JONGENEEL

‘rest’-groep van ‘moderne’ ongelovigen onder, die tot geen enkele positieve godsdienst behoren.

In elk van de drie zojuist genoemde disputaties laat Voetius de weerlegging van de betrokken godsdiensten (antithetisch deel) voorafgaan aan de prediking van de ware godsdienst (thetisch deel). Hij verlangt voor de weerlegging van iedere godsdienst een grondige kennis van de betrokken godsdienst. En hij stelt, dat elke valse godsdienst een eigen aangepaste weerlegging nodig heeft. Maatstaf ter beoordeling van de verschillende godsdiensten is de Heilige Schrift.

De Heilige Schrift kenschetst de niet-christelijke godsdiensten als ‘afval van de ware Godsverering’ en hun aanhangers als ‘vijanden van de ware religie en van de kerk’. Zij differentieert overigens wel. Daarom is het volgens Voetius ook geoorloofd om het heidendom voor een krasse vorm, het jodendom en de islam daarentegen voor een minder krasse vorm van ‘apostasie’ te houden. Zowel de krasse vorm als de minder krasse vorm van ‘afval’ moet bestreden en neergeworpen worden om door bekering en kerkplanting plaats te maken voor de ware kerk.

5.1.1. *Heidenen (gentiles)*

De heidenen die op een enkele uitzondering na allen buiten het christelijke Westen wonen, worden door Voetius in twee groepen verdeeld:

1. de ongeciviliseerde volkeren (barbaren) met hun ongeordende leven, en
2. de volkeren die al beschaafde zeden hebben, staatkundige instellingen bezitten, en enigermate vertrouwd zijn met de beoefening van de wetenschap en de wijsbegeerte.

Dit is uiteraard geen principieel, maar een praktisch onderscheid, dat vooral van belang blijkt te zijn voor de selectie van de te zenden dienaren des Woords (zie 7.1 hieronder). Het neemt de graad van beschaving als uitgangspunt voor niet alleen de indeling van het ‘object’ van zending, maar ook de keuze van de te sturen zendeling. Vóór Voetius heeft reeds Possevinus dit niet-theologische criterium gehanteerd, dat daarna vooral in de negentiende eeuw frequent gebruikt is.

Voetius neemt van zijn leerling en latere collega Johannes Hoornbeek (1617-1666)¹⁷ een tweede onderscheiding over: die van heidenen onder een christelijk bestuur en heidenen onder een eigen heidens bestuur (vgl. Hand. 13:1-2). Tot de eerstgenoemde categorie rekent hij dan (a) de Laplanders in het hoge Noorden van Zweden, en (b) de bewoners van Taiwan en de eilanden van Indonesië en (c) de bevolking van de kuststrook van Brazilië, die evenals de bewoners van Taiwan en de eilanden van Indonesië onder Nederlands gezag staat, en tot de laatstgenoemde categorie daarentegen de Japanners, Chinezen, Indiërs, Iraniërs, Turken, Marokkanen, e.a. Voetius geeft op deze wijze andermaal ervan blijk aan de christelijke overheid buiten het corpus christianum een eigen verantwoordelijkheid toe te kennen.

17. J. Hoornbeek, *De conversione Indorum et Gentilium*, Amsterdam 1669. Zie over de verhouding van Voetius tot Hoornbeek Van Andel, *a.w.*, 57-59.



De zojuist gegeven indelingen hebben betrekking op het in de tijd van Voetius vigerende heidendom. Het heidendom op zichzelf beschouwt hij als zijnde van alle tijden. Het is zo oud als de mensheid oud is. In feite begint het al bij de zondeval. Het is ten diepste afval van en verzet tegen de drieënige God en tegen zijn heilsmiddelen. Het heeft het verdorven verstand tot gids gemaakt en vereert nu de 'onbekende God', heil zoekend in onwetendheid en afgoderij. Behalve deze onwetendheid en afgodendienst zijn voor hem typerend immoraliteit, mensverering, e.d. Niet alleen door magiërs en priesters, maar ook door dichters, fabelleraars, filosofen en staatslieden is en wordt dit proces van apostasie bevorderd. Ten gevolge daarvan leven nu verreweg de meeste mensen in het heidendom. Zoals de heidenen vóór Christus verstoken waren van het burgerschap van Israël, zo delen de heidenen uit de tijd ná Christus niet in de vele burgerlijke voorrechten van de christelijke wereld.

5.1.2. *Joden*

Voetius verdeelt de geschiedenis van het jodendom in de periode vóór, en die ná Christus. De laatstgenoemde verdeelt hij verder onder in die vóór, en die ná de verwoesting van de tempel, d.i. vóór en ná de verwerping door God.

Op grond van Rom. 11:25-27 verwacht Voetius een algemene bekering der joden, die nu nagenoeg geheel in het christelijke Westen leven. Deze mag echter noch door de overheid, noch door iemand anders afgedwongen worden. Joodse kinderen mogen beslist niet tegen de wil van hun ouders gedoopt en christelijk opgevoed worden. Wel moet aan joden verboden worden om in de openbaarheid te treden (geen publieke ambten, e.d.). Bovendien moeten al die joden die naar het christendom zijn overgegaan of willen overgaan, krachtig door de burgerlijke overheid beschermd worden tegen allerlei vormen van onrecht (onterving) en overlast.

Voetius heeft voorts verschillende gedachten ontvouwd over de wijze waarop joden bekeerd moeten worden (namelijk door gebed, overreding en dienstbetoon) en over de methode van disputeren met de joden. Wat dit laatste betreft heeft hij niet alleen aangedrongen op weerlegging van de rabbijnen, maar ook op overreding vanuit het Oude Testament (joden kennen immers aan het Nieuwe Testament geen gezag toe).

Soms vermeldt Voetius de Samaritanen in één adem met de joden. Ook zij zijn aanhangers van de valse religie, die echter ook nog iets bewaard hebben van de oude, ware godsdienst (namelijk de vijf boeken van Mozes).

5.1.3. *Moslims*

Voetius behandelt overigens niet alleen de joden en de Samaritanen, maar ook de moslims apart. Hij verklaart, dat ook zij, levend in en buiten het corpus christianum, iets van de oude godsdienst behouden hebben (vgl. de misvormde bijbelverhalen in de Koran). Bovendien zijn zij monotheïsten en tegenstanders van idolatrie.

Evenals het heidendom en het jodendom is ook de islam valse godsdienst. Evenmin als aan het heidendom en het jodendom kan aan hem vrijheid van gods-



J. A. B. JONGENEEL

dienstuitoefening toegestaan worden. De christelijke vorsten en overheden moeten zich enerzijds door de islam niet laten prikkelen tot oorlog, en anderzijds niet laten verleiden tot een bondgenootschap, want in beide gevallen berokkenen zij schade aan het zendingswerk onder moslims. De christelijke overheid is niet geroepen om de zending te verhinderen of te belemmeren, maar juist om haar te bevorderen, zonder evenwel haar zelf ter hand te nemen. De zending onder moslims is verder niet gebaat bij kerkelijke inquisitie, maar alleen bij een heilig leven van christenen en bij een goed gebruik maken van de natuurlijke rede in het disputeren. Voetius volgt op dit laatste punt min of meer Thomas van Aquino die in zijn *Contra gentiles* leerde: de joden kan men pogen te overtuigen uit het Oude Testament, de ketters uit het Nieuwe Testament, maar de heidenen en de moslims, die de gehele Heilige Schrift verwerpen, uit geen van beide; daarom moet men in hun geval noodgedwongen zijn toevlucht tot de *recta ratio* alleen nemen¹⁸.

Voetius noemt de islam ergens de volmaakte en totale apostasie, omdat deze Christus door Muhammed, en de bijbel door de koran vervangen heeft; bovendien ontkent deze de triniteit van God.

De islam wordt verder door Voetius getypeerd als een mengsel van heidendom, jodendom en ketters christendom. Hij heeft zich zeer snel verbreed, doordat hij van wapenen gebruik gemaakt heeft. De islam bestrijdt en verdrukt andere godsdiensten, met name het heidendom en het christendom. Beking van moslims is nodig, maar uiterst moeilijk, omdat zij zeer hardnekkig in hun overtuiging zijn.

5.1.4. *Overige ongelovigen*

Aan het slot van dit overzicht moeten ook nog genoemd worden de Libertijnen, de Enthousiasten, de Epicuristen en de Deïsten, die weliswaar de iure weinigen, maar de facto toch velen in getal zijn. Zij wonen her en der in het christelijke Avondland verspreid en houden zich daar stil, zodat het erg moeilijk is om onder hen zendingsarbeid te verrichten. Zodra deze afvalligen echter uit hun schuilplaatsen te voorschijn komen en ertoe overgaan om hun van de ware godsdienst vervreemde gevoelens in de openbaarheid te brengen, moeten ook zij punt voor punt weerlegd en voor het christelijk geloof gewonnen worden.

5.2. *Ketters (haeretici)*

Evenals Rome acht Voetius het ook nodig om zending onder ketters in de christelijke wereld te bedrijven. Hij rekent het tot de taak der kerk om hen van de dwalingen huns weegs te bekeren (Jac. 5:20). En hij beschouwt de zending als het aangewezen middel daartoe.

18. Vgl. Van Andel, *a.w.*, 173.

5.3. *Scheurmakers (schismatici)*

Ook is zending onder scheurmakers in de christelijke wereld geoorloofd en geboden. Het concilie van Carthago heeft dit reeds lang geleden aangetoond: het heeft in 401 afgevaardigden naar de Donatisten gestuurd teneinde hen te herenigen.

6. *Het doel van de zending*

Voetius formuleert in zijn *Politica* een zevenledig doel der zending:

1. Zending die ten doel heeft (a) de bekering (*conversio*) van ongelovigen, ketters en scheurmakers, en (b) de planting, vergadering en constituering van een kerk of van kerken (*plantatio, collectio et constitutio ecclesiae aut ecclesiarum*) uit hun gelederen.
2. Zending die ten doel heeft het weer bijeenbrengen (*recollectio*) van een of meer ineengestorte of door vervolging uiteengejaagde of verstrooide kerken.
3. Zending die ten doel heeft het reformeren (*reformatio*) van een of meer in de leer, in de levenswandel of in de tucht gedeformeerde kerken.
4. Zending die ten doel heeft het herenigen (*redunio*) en ineensmelten (*syncretismus*)¹⁹ van gescheurde of gescheiden kerken.
5. Zending die ten doel heeft geteisterde, onderdrukte, beroofde, verstrooide en verpauperde kerken financieel te ondersteunen (vgl. 2 Cor. 8 en 9: de collectereis van Paulus voor de arme gelovigen te Jeruzalem).
6. Zending die tot doel heeft vorsten en overheden te bewegen tot (a) bevrijding (*liberatio*), althans verlichting (*levamen*) van moeiten en kwellingen, en (b) verwijdering (*remotio*) van hindernissen welke de uitbreiding (*propagatio*) en opbouw (*aedificatio*) van een kerk of van kerken tegenhouden.
7. Soms kan de sub 6 genoemde wijze van zending de vorm aannemen van een verzoek-, verweer-, smEEK-, of vermaan-schrift.

Wij gaan hier niet in op de sub 2-7 genoemde vormen van zending, die gegeven zijn met Voetius' ruime kijk op 'kerkelijke' zending (*missio ecclesiastica*). Wij beperken derhalve onze bespreking hier tot de beide sub 1 vermelde onderwerpen, die in de moderne zin des woords 'missionair' genoemd kunnen worden.

De boven sub 1 aangegeven onderwerpen vermeerderen wij met een door Voetius in ander verband genoemde zaak. Wij komen zodoende uit op een catalogus van drie doeleinden der zending in de enge zin des woords:

1. de bekering van de volkeren (*conversio gentium*);
2. de planting, vergadering en constituering van een kerk of van kerken, namelijk door hen die tot bekering gekomen zijn (*plantatio, collectio et constitutio ecclesiae aut ecclesiarum*); en

19. De term 'syncretisme' heeft tegenwoordig een geheel andere betekenis dan in Voetius' tijd. Zie hierover H. Kraemer, *Godsdienst, godsdiensten en het christelijk geloof*, Nijkerk 1958, 328-329: De geschiedenis van deze term.



J. A. B. JONGENEEL

3. de verheerlijking en openbaarwording van de goddelijke genade (gloria et manifestatio gratiae divinae).

In deze volgorde zit een duidelijke progressie: de bekering is in zekere zin te verstaan als de voorbereiding op de kerkplanting, en de bekering en de kerkplanting samen, die elk op eigen wijze bijdragen tot de vergadering en het behoud van de uitverkorenen, zijn gesubordineerd aan het hoogste doel der zending: de verheerlijking en openbaarwording van de genade Gods.

6.1. *Bekering der volkeren (conversio gentium)*

Als eerste doel der roeping en zending noemt Voetius de bekering van heidenen, joden, moslims, ketters en scheurmakers tot het ware geloof. Zij is enerzijds middel tot de zaligheid (salutaris conversio), doordat zij degene die tot geloof komt in gemeenschap met Christus en God plaatst, en anderzijds voorbereiding op het meer eigenlijke werk der zending: de kerkplanting naar het voorbeeld der apostelen. Zonder voorafgaande bekering van ongelovigen is er in het geheel geen kerkplanting mogelijk. Rome denkt hier anders over: zij beschouwt de bekering niet als een zelfstandig doel der zending, maar als een middel tot het grote doel der kerkplanting; bovendien laat zij de planting der kerk in het geheel niet beginnen bij de persoonlijke bekering der niet-christenen in een bepaald land, maar bij de uitzending van priesters door de universele kerk naar de heidenwereld.

Niet-christenen die zich op de een of andere wijze aangetrokken voelen tot de christelijke religie moeten onderwezen worden in de christelijke leer en uitgenodigd worden tot bijwoning van de christelijke eredienst. Zij moeten voorts aangespoord worden om de zonden der wereld te ontvliesen (1 Cor. 6:11; Col. 3:5) en een echt christelijk leven te gaan leiden. Wanneer zij na verloop van tijd zich in leer en leven (doctrina et mores) het evangelie waardig tonen, moeten zij door de zending voorbereid worden op de openbare belijdenis des geloofs, de doop, het avondmaal en het lidmaatschap van de kerk. In feite leggen zij dus een weg met vier trajecten af, die reeds aan de Oude Kerk bekend was:

1. door overreding worden ongelovigen tot hoorders van het Woord Gods (auditores);
2. door het volgen van onderricht in de grondwaarheden van het christelijk geloof worden zij tot catechumenen (catechumeni);
3. door het groeien in kennis van, en inzicht in de zaligmakende genade en waarheid en door het breken met de zonde worden zij tot geschikten (competentes); en
4. door belijdenis des geloofs, doop en avondmaal tenslotte worden zij tot leden der kerk (membra ecclesiae).

Volgens Voetius moet er niet te snel gedoopt worden. Rooms-katholieke missionarissen hebben regelmatig heidenen die nog niet echt met hun zondige verleden gebroken hadden gedoopt en in de kerkelijke registers ingeschreven. In deze grove zonde moeten de protestantse zendelingen niet vervallen. Het mag nooit hun streven zijn om zo veel mogelijk mensen te dopen en daaraan zo groot mogelijke rucht-

baarheid te geven (de door sommige missionarissen vertelde verhalen over duizenden bekeerlingen en dopelingen zijn fabels). Ook moeten zij zich hoeden voor doopdwang. In elk geval van doopbediening moet er door hen voorzichtig opgetreden worden.

Ook inzake de toelating tot het heilig avondmaal dient de nodige voorzichtigheid betracht te worden. Voetius wijst op het gevaar van ontheiliging van het avondmaal door niet-christenen in Nederlands-Indië die weliswaar gedoopt zijn, maar hun heidense gewoonten gehandhaafd hebben (denk aan polygamie en concubinaat). Hij voegt hieraan echter direct de volgende scherpe opmerking toe: er zijn ook verschillende Nederlanders overzee aan te wijzen die er een veel slechtere levenswandel op nahouden dan de meerderheid der autochtone bevolking aldaar en zo een grote hinderpaal zijn voor de bekering der volkerenwereld tot het christelijk geloof en voor de planting van de kerk in hun woon- en verblijfplaats.

6.2. *Planting, vergadering en constituering van een kerk of van kerken (plantatio, collectio et constitutio ecclesiae aut ecclesiarum) in de volkerenwereld*

Voetius onderscheidt het 'planten' van (a) het 'nat maken' (rigatio), dat is van de arbeid in een reeds geplante kerk, gericht op de vermeerdering (augmentum) van die kerk (vgl. 1 Cor. 3:6-8), en (b) de 'wederopwekking' en 'herleving' van een kerk (resuscitatio), die het karakter van een herhaalde planting heeft. Hij noemt de 'zendinge' kerk de 'plantende' kerk, en de 'zendingen' de 'planters van kerken'.

Voetius definieert het reeds door de Oude Kerk als terminus technicus gebruikte woord 'planting' als 'de eerste vergadering (collectio) van ongelovigen, nu tot het geloof bekeerd, in een kerkelijk lichaam (corpus ecclesiasticum), of de eerste constituering (constitutio) van een kerk of van kerken, in de kerkvorm'²⁰. En hij toont diep respect voor de eerste planting (prima plantatio) en de eerste planters van kerken. De eerste planters bij uitnemendheid zijn de apostelen, de zeventig discipelen, de evangelisten en andere apostolische mannen en dienaren (kortom de grondleggers van de nieuwtestamentische gemeenten), de eerste planters van later datum daarentegen zij die óf daar geplant hebben waar in het apostolisch tijdperk nog niet geplant was, óf opnieuw geplant hebben waar men geheel en al in het heidendom teruggevallen was en tegelijk met de kerk ook alle geloof verloren had.

Na de voorbereidende fase van de bekering komt de tweede fase van planting, vergadering en constituering van een zichtbare kerk of kerken, waardoor de gelovigen uit de volkerenwereld die vrijwillig zijn toegetreden tot het christendom formeel en rechtstreeks in een geordend kerkelijk verband (corpus ecclesiasticum) worden samengebracht. Niet alleen de plantende kerk, maar ook de geplante kerk is een 'vrije' vergadering van gelovigen (societas fidelium), gericht op de beoefening van de gemeenschap der heiligen (communicatio sanctorum) en op de wederzijdse uitwisseling (communicatio mutua) van wat tot 's mensen heil dient. Zij behoeft haar

20. Voetius, *a.w.*, 6.



J. A. B. JONGENEEL

eigen kerkregering en kerkmacht (*potestas ecclesiastica*). Voor het planten van een kerk of van kerken is volgens Voetius een redelijk aantal leden vereist.

De planting, vergadering en constituering is planting, vergadering en constituering van óf *heimelijke*, óf *openlijk gedulde*, óf *publieke* kerken.

Voetius acht het in de eerste plaats geoorloofd om overal waar geen individuele godsdienstvrijheid bestaat *heimelijke kerken* (*ecclesiae clandestinae*) te stichten en, eenmaal gesticht, te ondersteunen. Sommige van deze kerken zijn na verloop van tijd in de openbaarheid getreden: hun leden kwamen eerst in bossen en op velden, daarna in huizen en op erven, en tenslotte in kapellen en kerkgebouwen samen. Waar dit uit de schuilhoeken te voorschijn komen tot nu toe nog niet mogelijk gebleken is, moeten door de desbetreffende kerken andere middelen dan de gewone voor de opbouw van de gemeenten aangewend worden. Zo moet door hen serieus overwogen worden om, in aanvulling op wat de leden der gemeente zelf kunnen doen, vrij reizende predikanten in te zetten, en gebruik te maken van proponenten en theologie-studenten die optreden als arts, secretaris, onderwijzer, makelaar, schilder, schrijver, wiskundige, landmeter, e.d. Steeds is vindingrijkheid nodig om ‘de Nicodemussen die zij vonden moed in te spreken, en met wie zij een bijeenkomst konden houden smaak in de ware religie te geven’²¹.

Eveneens zijn er in de loop der tijden door toedoen van de zending *openlijk gedulde kerken* (*ecclesiae publice toleratae*) gesticht.

Tenslotte zijn er door toedoen van de zending ook *publieke kerken* (*ecclesiae publicae*) ontstaan, die in wezen staatskerken zijn; hun godsdienst is staatsgodsdienst.

Planting, vergadering en constituering van een kerk of kerken leidt tot verandering in de onderlinge verhoudingen en in de rechtspositie van de betrokken kerken. De geplante kerken zijn niet ondergeschikt, maar nevensgeschikt aan de plantende kerken. Zij zijn geheel zelfstandig, vrij en onschendbaar. Zij zijn niet gehouden om uit dankbaarheid voor de weldaad van de planting zich te onderwerpen aan het primaat, de kerkregering, de tuchtoefening, het credo, e.d. van de plantende kerk. Ook rust op hun schouders geen verplichting tot het onderhouden van banden, het voeren van correspondentie, e.d. Immers al wat in de nieuwe situatie tussen plantende en geplante kerk geschiedt, moet niet bepaald zijn door een imaginair recht van de plantende kerk die zichzelf — geheel ten onrechte — superieur acht en een leidinggevende macht over haar spruiten toekent, maar door de stilzwijgend of opzettelijk gegeven toestemming van beide partijen. Rome gaat uit van de zeggenschap van de plantende kerk over de geplante kerk — het recht van de cathedra (het leerambt) en van de metropolis (de bisschopsstad) —, maar de Reformatie daarentegen van de vrijheid en zelfstandigheid van de geplante kerk. Zoals het werk van de overzee geplante kerk niet afhankelijk gesteld mag worden van de besluitvorming van de Oost- en West-Indische Compagnie, zo mag dit ook niet overheerst worden

21. Voetius, *a.w.*, 52.

door de positiebepaling van de plantende kerk in het Westen. Plantende kerk en geplante kerk zijn beide gehouden te volharden in de prediking en de leer der apostelen (het nieuwtestamenteisch tijdperk is voor beide normatief).

6.3. *Verheerlijking en openbaarwording van de goddelijke genade (gloria et manifestatio gratiae divinae) in de volkerenwereld*

Als laatste en hoogste doel der zending noemt Voetius de verheerlijking en openbaarwording van de goddelijke genade.

God is niet alleen de eerste oorzaak, maar ook het hoogste doel van de zending. Het hoogste doel is dus niet de redding van zondaren (Ef. 1:10), maar de eer van God (Ef. 3:10-11; vgl. Rom. 11:32). Evenals de bekering der heidenen heeft ook kerkplanting haar einddoel in de verheerlijking van Gods naam.

Van Andel geeft de volgende samenvatting van Voetius' visie op het hoogste doel der zending: 'In zijn zendingsleer zwijgt hij van de verwerping en de verharding en spreekt hij van de verkiezing en de bekering. Hij tekent als het doel der zending niet de handhaving van Gods recht tegenover wie verloren gaan, maar de 'gloria et manifestatio gratiae divinae' in de 'collectio et salus electorum'²². De redding en vergadering der uitverkorenen vindt haar uiteindelijke doel in de doxologie: *solī Deo gloria!*

7. *De zendelingen (mittendi)*

Voetius behandelt bij dit punt vooral de selectie, de opleiding en de uitzending van zendelingen. Elk van deze drie onderwerpen laten wij hier de revue passeren.

7.1. *Selectie*

De zendelingen moeten goed geselecteerd worden. Zij moeten zich in het algemeen kenmerken door goede omgangsvormen, welsprekendheid, beleid, moed en vlijt, en in het bijzonder door vroomheid, bijbelkennis, kennis van de catechismus, bekwaamheid om de bijbel uit te leggen en vrijmoedigheid in het getuigen.

Volgens Voetius is het bij de selectie van belang om rekening te houden met het 'object' van zending. Naar ongeciviliseerde volkeren (barbaren) kan men best volstaan met het zenden van ongeletterden (idiotae). Daarentegen moeten aan hen die naar de meer beschaafde volkeren gaan hogere eisen van bekwaamheid gesteld worden. Zij moeten niet alleen theologisch goed onderlegd, maar ook grondig in de wijsbegeerte, de wetenschap in het algemeen, de geneeskunde, e.d. geschoold zijn. Hiermee is volstrekt niet gezegd, dat zij die naar de meer beschaafde volkeren gaan voortreffelijker zendelingen zijn. Immers er zijn verschillende gevallen bekend van ongeletterde zendelingen die opgetreden zijn als 'zonen des donders' (Marc. 3:17), krachtig, bezielde, machtig in de Schriften en bliksemend in welsprekendheid.

22. Van Andel, *a.w.*, 150.



J. A. B. JONGENEEL

Kennis van de wijsbegeerte is bij de meer beschaafde volkeren nodig om: a. het onkruid van de valse wijsbegeerte en theologie uit te trekken en b. het zaad van het evangelie, met redenen omkleed, in de gezuiverde grond te strooien. Zendingen die wijsgerig gevormd zijn, zijn in staat tot het leveren van de nodige polemieken (weerlegging van de tegenwerpingen tegen de christelijke religie) en apologetiek (verdediging van de eigen religie); zij kunnen met de nodige argumenten het bewijs leveren dat het christelijk geloof niet strijdig is met het gezond verstand. Deze methode is bepaald niet nieuw, maar reeds gevolgd door Paulus op de Areopagus (Hand. 17), Justinus Martyr, Clemens van Alexandrië, Origenes, Thomas van Aquino, e.a.

Op dezelfde wijze is ook kennis van de wetenschap en de geschiedenis nodig. Ook zij draagt ertoe bij, dat niet-christenen die de wijsbegeerte en de wetenschap reeds enigermate beoefenen, echt bewondering en respect krijgen voor de vaardigheden van de zendingen, waardoor zij vervolgens niet alleen meer bereid zullen zijn om aan de zending bepaalde rechten toe te kennen, maar ook meer ontvankelijk zullen zijn voor de prediking van het evangelie.

In de derde plaats noemt Voetius de noodzaak van kennis der geneeskunde. Immers vooral bekwaamheid in deze discipline opent mogelijkheden om zelfs de verbitterde vijanden van het evangelie te benaderen. Vooral in Japan en China en onder moslims is deze wijze van handelen het aangewezen middel om overheden en onderdanen daar zo ver te krijgen dat zij de verkondiging van het evangelie in hun midden zullen dulden, ja zelfs verlangen te ontvangen.

Tenslotte vergt Voetius, dat zendingen studie maken van de religie, de zeden en gewoonten, alsmede van het bestuur der volkeren waarheen zij gezonden worden. Hij raadt hun aan om reisverslagen te lezen en werken van ethnologen, anthropologen en historici te bestuderen. Ook moeten zij pogen om zich zo veel mogelijk de talen van vreemde volkeren eigen te maken. Echter van hen kan niet verlangd worden dat zij deze allemaal leren; zij kunnen ook vergen dat hun hoorders zich toeleggen op het leren van Europese talen.

Voetius verzet zich er fel tegen om allerlei 'misdrachten der theologische studie' naar overzee uit te sturen. Immers daarheen mogen alleen uitgezonden worden mensen met singuliere gaven: bijzondere geleerdheid en wijsheid, en vroomheid en deugd in het kwadraat.

7.2. Opleiding

Op grond van de oprichting der *Congregatio de propaganda fide* door de Rooms-katholieke kerk bepleit Voetius de oprichting van eigen protestantse opleidingen: *Collegia propagandae fidei*. Hij staat daarin niet alleen, maar vindt zijn oud-leerling Hoornbeek aan zijn zijde, die in 1669 een warm pleidooi voerde voor een nieuw seminarie in de geest van dat van Walaeus²³.

23. Van Andel, *a.w.*, 124.



Bij de uitwerking van dit idee moet volgens Voetius zorg gedragen worden voor de nodige specialisatie in de opleiding: wie onder ongeciviliseerde volkeren gaat werken, moet op een geheel andere wijze toegerust worden dan wie naar een moslims gebied gaat, enz.

Evenmin als de plannen van Cromwell tot stichting van een protestants Collegium de propaganda fide in Engeland ten uitvoer gebracht zijn, is het in Nederland gekomen tot een vervolg op het Seminarium Indicum te Leiden.

Voetius heeft de gewone opleiding tot dienaar des Woords gezien als een opleiding tot zendingswerk. Theologische faculteiten moeten daarom de zendingsopleiding niet alleen maar delegeren aan speciale zendingseminaria, doch ook zelf ter hand nemen. Door hen zijn ook al enkele 'evangeliepredikers' opgeleid voor de 'evangelische expeditie'.

7.3. Uitzending

Voetius onderscheidt de uitgezonden en uit te zenden krachten primair in de eerste planters en de later gezondenen. Tot de eerste categorie rekent hij de apostelen, de zeventigen en de evangelisten (en de profeten van het Nieuwe Testament en Johannes de Doper), die allen extra-ordinaire ambten bekleed hebben. Zij onderscheiden zich van de later gezondenen, doordat zij onmiddellijk door Christus zelf geroepen, en oor- en ooggetuige van diens opstanding geweest zijn.

Degenen die later gezonden zijn vallen in drie groepen uiteen:

1. zendingspredikanten,
2. assistenten (*adjuutores*): ziekentroosters, proponenten en catechiseermeesters, en
3. hulpdienaren: onderwijzers en artsen, die geen gezondenen in de eigenlijke zin des woords zijn.

Over elk van deze groepen afzonderlijk heeft Voetius zijn gedachten laten gaan. In zijn oudste geschriften heeft hij eigenlijk alleen maar voor de zendingspredikanten aandacht gehad; in zijn latere werken is er ook in toenemende mate begrip voor anderen dan 'de dienaren des Woords'.

De *predikanten*, die een wetenschappelijke vorming gekregen hebben, zijn aanvankelijk vaak alleen maar voor de geestelijke verzorging van kolonisten en kooplieden uitgezonden; daarnaast is later aan hen soms ook de verkondiging van het evangelie onder de niet-christenen toevertrouwd. Na verloop van tijd is echter de behoefte gevoeld aan speciaal voor de zedingsarbeid opgeleide en aangestelde predikanten, die in geen speciaal ambt, maar gewoon als dienaar des Woords bevestigd en daarom legitiem uitgezonden zijn. Zending naar de volkeren is niets anders dan een speciale vorm van roeping tot bediening van het Woord.

Behalve de zendingspredikanten kent Voetius de categorie van *assistenten (adjuutores)*, die aan de dienaren des Woords zijn toegevoegd om hen te helpen bij de uitvoering van hun vele werkzaamheden: de ziekentroosters, de proponenten, en de catechiseermeesters. Deze niet-academisch geschoolde krachten moeten in ieder geval door de kerk benoemd worden en hebben vervolgens recht op een betrekkelijke



J. A. B. JONGENEEL

zelfstandigheid in de zendingsarbeid. Wegens het grote tekort aan predikanten kunnen zij desnoods tot dienaar des Woords bevorderd worden en doopbevoegdheid krijgen. Met name doet die gelegenheid zich dan voor, wanneer zij onder on-geciviliseerde volkeren te werk gesteld worden. Of zij kerkrechtelijk op dezelfde wijze als de academisch gevormde predikanten in het ambt staan, blijft bij Voetius een open vraag.

In de derde en laatste plaats attendeert Voetius op *de hulpdiensten*, die door *onderwijzers en artsen* ten opzichte van het eigenlijke zendingswerk verricht worden. Deze hulpdienaren zijn kerkordelijk geen geroepen en geen gezondenen en hebben daarom ook geen deel aan het eigenlijke zendingswerk.

Uit het voorafgaande volgt dat Voetius geen afzonderlijk ambt van zending naast dat van dienaar des Woords gekend heeft. Hij heeft diens status kerkrechtelijk goed geregeld en hem als alle andere predikanten de dienst des Woords opgedragen. De aan de assistenten en hulpdienaren opgedragen taken en verantwoordelijkheden heeft hij echter veel minder duidelijk omschreven en kerkrechtelijk geregeld.

8. *De middelen van de zending*

Voetius vestigt de aandacht op de volgende vijf algemene wijzen, methoden en manieren om zending te drijven:

1. door middel van gouverneurs, residenten e.d., die met macht bekleed zijn over ongelovige, ketterse en afgodische volken en die zendingen bescherming kunnen bieden (vgl. Hand. 21:31,37; 23:20,26);
2. door middel van handelscompagnieën die vaak hun eigen predikant of proponent hebben;
3. door middel van militaire expedities naar de landen der ongelovigen, dat is via de legerpredikanten;
4. door middel van gezanten die volgens het volkerenrecht vrijheid van huisgodsdienst oefening hebben; en
5. door middel van buitenlandse reizen.

Aan deze 'vrije' wijzen van zending drijven door personen die in de regel op persoonlijke titel en niet krachtens een kerkelijk mandaat handelen, voegt Voetius in de zesde plaats nog toe het middel van de 'gewelddadige' verbanning en gevangenschap. Hiervan zijn in de bijbel al diverse voorbeelden gegeven (Hand. 2:11; 8:1,4; 10:1,2; 16; 28:30-31; Fil. 1:12-13; 4:22; Johannes op Patmos). En uit de kerk- en zendingsgeschiedenis is onder meer bekend de 'onvrije' arbeid van Aedisius en Frumentius die de bewoners van Ethiopië tot bekering brachten, en van de slavijn Nunia die als eerste de Iberiërs aan de Zwarte Zee voor het christendom won.

Voetius heeft ook nog enkele andere opmerkingen gemaakt over de middelen die aangewend moeten worden tot bekering van de volkeren en hun toetreding tot de kerk. Zo heeft hij steeds weer opnieuw gesteld, dat de Heilige Schrift het voornaamste middel is om tot kennis van de waarheid te komen. Daarnaast heeft hij ook

geattendeerd op wat in de latere missiologie geboekstaafd is als 'hulpmiddelen'.

8.1. *De bijbel*

De bijbel is het voornaamste wapen in de strijd met de valse godsdiensten. Zij helpt de apostasie af te breken en de kerk op te bouwen.

Het jodendom moet vooral met het Oude Testament bestreden worden. En de islam dwingt het christendom om de bijbel tegenover de koran te stellen.

Aan de problematiek van de bijbelvertaling in niet-europese talen heeft Voetius niet veel aandacht besteed. Van Anandel zwijgt in zijn proefschrift zelfs geheel over dit onderwerp, dat echter in de zeventiende eeuw al volop speelde. In 1629 verscheen te Enkhuizen de door Albert C. Ruil gemaakte vertaling van het evangelie naar Mattheüs in het Maleis. En in 1668 kwam te Amsterdam uit de door Daniel Brouwer verzorgde vertaling van het hele Nieuwe Testament in diezelfde taal²⁴.

8.2. *De hulpmiddelen*

Voetius werkt het vraagstuk van de hulpmiddelen vooral in het kader van de strijd tegen de meer ontwikkelde ongelovigen uit. Hij attendeert in dat verband op de noodzaak van grondige kennis van wijsbegeerte, wetenschap, geschiedenis en geneeskunde. Hij wil daarmee twee dingen bereiken: 1. een doeltreffende strijd voeren tegen de niet-christelijke godsdiensten en filosofieën en 2. een goede indruk maken op niet-christenen die zelf enigszins wijsgerig geschoold zijn. Wijsbegeerte en wetenschap kunnen zo de prediking van het evangelie voorbereiden en ondersteunen.

Aan het uitzenden van specialisten voor medisch en ander werk denkt Voetius in het geheel nog niet. Hij bepleit, dat een zendeling een all-round mens is: deze moet wijsgerig, medisch en theologisch onderlegd zijn; hij moet kunnen beginnen met eenvoudig 'hulp'-werk dat een voorbereidend karakter heeft (met name eenvoudig medisch werk) en kunnen eindigen met de allesbehalve simpele arbeid van evangelieprediking en kerkplanting.

Als een belangrijk hulpmiddel naast het medische zendingswerk beschouwt Voetius het onderricht op de scholen. Dit geeft aan de christenheid de gelegenheid tot evangelieprediking aan de jeugd. Voor dit werk zijn afzonderlijke hulpkrachten nodig. Hij vestigt de aandacht op de visie en het werk van Heurnius in deze: eerst onderwijs in de ware religie en de godzaligheid geven aan inlandse jongens en daarna hen aanstellen tot dorpsonderwijzers. Tevens kunnen deze personen dan buiten schoolverband het werk doen van zieken troosten, e.d.

Hoewel Voetius eraan vasthoudt dat het evangelie aan een ieder gepredikt moet worden in zijn eigen taal, bepleit hij, behalve de aanpassing van de zending aan de niet-westerse wereld, toch ook de invoering van de Nederlandse taal en de oprichting van Hollandse scholen voor de jeugd van Indië.

24. Zie J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers voetspoor*, I, Amsterdam-Haarlem 1974, 11-13.



J. A. B. JONGENEEL

9. De doorwerking van Voetius' zendingstheologie

9.1. Doorwerking in het tijdperk van de compagniezending (tot 1800)

Het is merkwaardig dat Voetius' zendingsgeschriften in de periode vóór 1800 nauwelijks respons gekregen hebben. Noch in Nederland, noch daarbuiten zijn zij veel gelezen of geciteerd.

In feite is er slechts één uitzondering op deze regel: bij de in de zeventiende en achttiende eeuw gevoerde strijd over de scheiding der sacramenten op het zendingsveld is steeds weer opnieuw de naam van Voetius gevallen. De nationale synode van Dordrecht (1618/19) heeft zich weliswaar tegen een dergelijke scheiding uitgesproken, maar de Bataviase kerkorde van 1643 heeft toch voor Indië bepaald, dat 'de bejaarden uit de heidenen, wanneer zij gedoopt worden, tot het avondmaal niet zullen toegelaten worden, dan op hun verzoek en begeerte, en nader onderzoek van hun geloof en leven'²⁵. Deze kerkorde heeft in de Republiek en overzee de strijd doen ontbranden. De voorstanders van scheiding der sacramenten hebben zich steeds op Voetius beroepen, omdat hij ergens in de *Politica ecclesiastica* ontkennend geantwoord heeft op de vraag of alle volwassenen, na een naar hun geloof en zeden gedaan onderzoek, tegelijk tot de doop en tot het avondmaal toegelaten moeten worden. Zij hebben echter aan Voetius geen recht gedaan, omdat zij van een uitzondering een regel gemaakt hebben. Eigenlijk heeft Voetius zich nooit expliciet over de genoemde kwestie uitgesproken. Bovendien is in de *Politica ecclesiastica* ook de volgende uitspraak gedaan, die in de tegenovergestelde richting wijst: 'Diegenen worden toegelaten tot de geloofsbelijdenis en de ontvangst van de doop, en vervolgens van het avondmaal, die zich in leer en zeden waardig tonen'²⁶.

William Carey citeert aan het einde van de achttiende eeuw wel de Nederlanders Hulsebos en Walaeus, maar niet Voetius²⁷. In feite is de visie van Voetius op zending enige eeuwen lang aan de vergetelheid prijsgegeven.

9.2. Doorwerking in het tijdperk van de genootschappelijke en kerkelijke zending (na 1800)

Voor het eerst in de geschiedenis heeft Voetius grote invloed op de zendingstheorie en -praktijk uitgeoefend in de kerken en de theologie van de Doleantie (1886 e.v.). Op de invloedrijke generale synode der Gereformeerde Kerken, in 1896 te Middelburg gehouden, is niet gekozen voor de sinds Carey vrij algemeen gangbare 'genootschappelijke zending', maar voor echt 'kerkelijke zending'.

Op genoemde synodevergadering van de Gereformeerde Kerken in Nederland heeft A. Kuyper gerefereerd aan het standpunt van Voetius en op grond van Hand. 13:1 e.v. een lans gebroken voor kerkelijke zending. In het toen door de synode

25. I.H. Enklaar, *De scheiding der sacramenten op het zendingsveld*, Amsterdam 1947, 46.

26. Enklaar, *a.w.*, 50.

27. W. Carey, *An enquiry into the obligations of Christians, to use means for the conversion of the heathens*, London 1792, 37.

aangenomen rapport over de beginselen en grondtrekken der zending is zelfs de indeling van Voetius in hoofdzaak aangehouden:

1. Het hoogste einde.
2. Wie zendt?
3. Wie te zenden?
4. Tot wie men zendt?
5. Hoe moet de zending gedreven?
6. Het verband der zending²⁸.

In de zendingstheologie van J.H. Bavinck²⁹ en van zijn opvolger J. Verkuyl³⁰ wordt ook verwezen naar Voetius. Na een tijd van onbekendheid is vanaf 1886 een tijd van eerherstel aangebroken, culminerend in de allesbehalve gemakkelijk toegankelijke dissertatie van H.A. van Andel over Voetius' zendingstheologie in 1912. Tegelijkertijd is het ook een tijd van markant verzet tegen Voetius geworden. De weg naar verkerkelijking der zending is in het jongste verleden lang niet door iedereen bewandeld. In de Nederlandse Hervormde Kerk is zij pas in 1951 (nieuwe kerkorde) met succes ingeslagen.

9.3. *De strijd van J.C. Hoekendijk (1912-1975) te Utrecht tegen het ecclesiocentrisme in de protestantse zendingstheologie*

Voetius is wellicht de voornaamste protestantse advocaat van kerkelijke zending geweest. Zijn illustere opvolger te Utrecht, Johannes Christiaan Hoekendijk, kan wellicht de meest fervente bestrijder van Voetius' zendingstheologie genoemd worden. Hij heeft zich in woord en geschrift meer dan wie ook ontpopt als de advocaat bij uitstek van de niet-kerkelijke zending.

Hoekendijk kan niet gerekend worden tot de echte kenners van het oeuvre van Voetius. Toch verwijst hij meer dan eens naar het werk van zijn grote voorganger te Utrecht en kritiseert hij heftig diens pleidooi voor kerkplanting als doelstelling der zending. Hij bestempelt diens visie als nog in wezen rooms-katholiek. In zijn eigen publicaties breekt hij een lans voor het oprichten van tekenen van de *sjaloom* als doelstelling van zending. Wij citeren: 'Er is een hardnekkige traditie onder ons, die het doel van evangelisatie uitlegt als het planten (of zelfs het uitbreiden) van de kerk. Deze traditie heeft een eerbiedwaardig verleden. In de zeventiende eeuw omschreef Voetius het doel van zending als *plantatio ecclesiae*. ...de kerk is (niet méér maar ook niet minder!) dan een middel in Gods handen om sjaloom op te richten in deze wereld. ... En als er waarheid steekt in deze stelling, dan is het óók waar, dat het planten van de kerk op de wijze van het institutaire denken niet het doel van de zending kan zijn. Evangelisatie en verkerkelijking zijn niet identiek; heel dikwijls zijn zij elkaars bitterste vijanden'³¹.

28. Pol, Kort naschrift van den vertaler, in: Voetius, *a.w.*, 76.

29. Bavinck, *a.w.*, 21, 157-161.

30. J. Verkuyl, *Inleiding in de nieuwere zendingwetenschap*, Kampen 1985, 39, 252-253.

31. J.C. Hoekendijk, *De kerk binnenste buiten*; keuze uit zijn werk door L.A. Hoedemaker en P. Tijmes,

Onder meer Hans-Werner Gensichen (Heidelberg) heeft Voetius tegen Hoekendijk in bescherming genomen. Hij heeft Hoekendijk gekritiseerd omdat deze het tweede zendingsdoel bij Voetius heeft losgekoppeld van het derde (en eerste). Hij schreef het volgende: 'Von fairer Auseinandersetzung kann schwerlich die Rede sein, solange die von Voetius selbst als ultima et suprema bezeichnete Zieldefinition unterschlagen wird'³².

10. Typering en evaluatie

Aan het slot van onze bijdrage willen wij nog een korte typering van de zendingstheologie van Voetius geven, welke recht doet aan de context waarin hij geleefd en getheologiseerd heeft. Daarna besluiten wij onze uiteenzetting met de beantwoording van de vraag of, en zo ja in hoeverre diens zendingstheologie nog enige relevantie heeft voor onze eigen tijd.

10.1. Typering: theocentrische en ecclesiocentrische zendingstheologie

Voetius' zendingstheologie kunnen wij niet bestempelen als een christocentrische en als een basileiocentrische, maar wel als een *theocentrische*³³ en als een *ecclesiocentrische* zendingstheologie in context.

Voetius' zendingstheologie is in de eerste plaats te typeren als een *theocentrische* zendingstheologie. Zij kan nader omschreven worden als een *predestinatieaanse* en als een *doxologische* vorm van theocentrische zendingstheologie.

Voetius begint zijn theocentrische (dat is: trinitarische) zendingstheologie met *de verkiezing*. Daarin staat hij zeer beslist niet alleen. Nog in onze eeuw staan vooraanstaande theologen en missiologen als A.A. van Ruler (Utrecht)³⁴ en Lesslie Newbigin (Birmingham)³⁵ op dit standpunt. Persoonlijk vinden wij een dergelijk theocentrisch uitgangspunt juist; wel vragen wij ons af of het bijbels en ook systematisch verantwoord is om 'verkiezing' primair te verbinden met predestinatie. Moet zij niet allereerst verbonden worden met roeping? Voetius kiest duidelijk voor de eerste

Amsterdam 1964, 23-24.

32. H.-W. Gensichen, *Glaube für die Welt*, Gütersloh 1971, 24. Ook M.R. Spindler, *La mission, combat pour le salut du monde*, Neuchâtel 1967, 43, 83, gaat in op de relatie van Hoekendijk tot Voetius en kritiseert de eerstgenoemde: 'Il faut ajouter, ce que J.C. Hoekendijk ne fait pas, que G. Voët donne la glorification et la manifestation de la grâce divine comme but suprême de la mission, et qu'il n'oublie pas l'idée de conversion des païens. Sa perspective n'est donc pas exclusivement clérical.' Tenslotte zij verwezen naar het proefschrift van P. van Gorp, *Kerk en Zending in de theologie van Johannes Christiaan Hoekendijk (1912-1975); een plaatsbepaling*, Haarlem 1989, 200 e.v., 306 e.v.
33. J. van den Berg, *Constrained by Jesus' love*, Kampen 1956, 177, spreekt over 'the theocentric principle' en verwijst daarbij naar Voetius.
34. A.A. van Ruler, *Theologie van het apostolaat*, Nijkerk z.j., 18-22: De predestinatieaanse kern.
35. Vgl. G.R. Hunsberger, *The missionary significance of the biblical doctrine of election as a foundation for a theology of cultural plurality in the missiology of J.E. Newbigin*, 1987. Ph.D. Princeton Theological Seminary.

mogelijkheid, wij prefereren daarentegen de laatste. In de bijbel is de gezondene de geroepene, en de geroepene de verkorene. God verkiest, roept, en zendt. Dit bijbelse verband tussen verkiezing, roeping en zending wordt door Voetius weliswaar nergens ontkend — hij schrijft er zelfs *expressis verbis* over —, maar toch wel in de schaduw gesteld door het vooropstellen van het verband tussen zending en predestinatie. In zijn theocentrische zendingsdenken spelen de uiterst belangrijke roepingsgeschiedenissen van Mozes en de profeten in het Oude Testament, en van de discipelen van Jezus in het Nieuwe Testament die in feite geschiedenissen van 'uitverkoren zendelingen in spe' zijn, onzes inziens een al te ondergeschikte rol. Derhalve wagen wij het om aan het slot van dit eerste theocentrische gezichtspunt de stelling te lanceren, dat Voetius' theologie van de zending (*missio*) veel meer om de uitverkiezing (*electio*) dan om de roeping (*vocatio*) cirkelt, en daarom met recht als een typisch predestinatieaanse vorm van theocentrische zendingstheologie beschouwd kan worden. Deze lijn van zendingsdenken is geheel in overeenstemming met de wijze waarop de gereformeerde orthodoxie van de zeventiende eeuw — in het verlengde van Dordt — theologiseerde.

Voetius' zendingstheologie is nog om een geheel andere reden theocentrisch. Zij neemt niet alleen in God predestinatie haar uitgangspunt, maar heeft ook in Hem doxologisch haar eindpunt. *Soli Deo gloria* is bij hem het slotlied van alle zendingstheorie en -praktijk. Hiermee betuigen wij van harte onze instemming. Ook zijn wij met hem van mening, dat dit laatste en hoogste doel der zending een relativering der voorlaatste doeleinden, namelijk van bekering en kerkplanting, impliceert. Het trieste in de kritiek van Hoekendijk op Voetius vinden wij, dat hij zich niet indachtig gemaakt heeft, dat in Voetius' proclamatie van de openbaarwording van de goddelijke genade als einddoel der zending niet alleen een geweldige relativering van de bekering en de kerkplanting als voorlaatste doeleinden gelegen is, maar ook en vooral een grote mogelijkheid tot overbrugging van Voetius' ecclesiocentrisme en zijn eigen basileiocentrisme. Het *soli Deo gloria* laat immers enorm veel ruimte voor wat Hoekendijk zelf noemde de 'praktische demonstratie van sjaloom'³⁶.

In de tweede plaats is Voetius' zendingstheologie wezenlijk *ecclesiocentrisch*. Het theocentrisme in zijn theologie is basis en bestemming van het ecclesiocentrisme daarin. Of anders gezegd: Voetius' theocentrisme is 'absoluut', zijn ecclesiocentrisme daarentegen 'relatief'. Zoals wij zijn theocentrisme nader omschreven hebben als 'predestinatieaanse' en 'doxologisch', kunnen wij zijn ecclesiocentrisme nader bepalen als 'ambtelijk' (volgens de beginselen van het presbyteriale kerkrecht: consistoriaal, classicaal en synodaal) en als 'instrumenteel' (o.a. de zending moet het zelfbestuur der geplante kerken bevorderen).

In de verbeterde strijd tussen de 'ecclesiocentrische' Voetius en de 'basileiocentrische' Hoekendijk staan wij ergens in het midden. Wij nemen die plaats in, omdat wij van mening zijn, dat een eigentijdse zendingstheologie zowel aan de notie van 'het

36. Hoekendijk, *a.w.*, 31.



J. A. B. JONGENEEL

koninkrijk' als die van 'de kerk' recht moet doen. Met Voetius zijn wij van gevoelen, dat zending nooit een doel op zichzelf, maar altijd een middel tot een doel moet zijn. Zij is echter niet alleen maar een middel tot bekering en kerkplanting, maar ook een middel tot de komst van Gods rijk op aarde. Een 'of-of'-houding past hier in het geheel niet, maar wel een 'en-en'-visie. Niet alleen bekering en kerkplanting zijn, maar ook de komst van Gods rijk op aarde is als zendingsdoel ondergeschikt aan God zelf, aan wie de glorie toekomt in de eeuwen der eeuwen. Met andere woorden: wij vatten datgene wat Hoekendijk zag als het eigenlijke zendingsdoel, namelijk de sjalomisering van onze wereld, in dezelfde mate als voorlaatst op als wat bij Voetius voorlaatst is, namelijk de bekering en de kerkplanting. Graag houden wij met Voetius er onverkort aan vast, dat de aanbidding (proskynesis) van God, dat is van God drieënig, door de volkerenwereld is, was en ook blijven moet de uiteindelijke strekking van alle zendingswerk, uitgaande van de kerk. Voetius heeft hierin niet alleen voor zijn eigen tijdgenoten, maar ook voor ons, christenen aan de vooravond van het derde zendingsmillennium, helderheid verschaft.

10.2. Evaluatie

Voetius' zendingstheologie is enerzijds hopeloos verouderd, en anderzijds hypermodern. Hij heeft haar destijds ontworpen bij de aanvang van het koloniale tijdperk. Wij staan nu aan het einde daarvan en moeten nu à la Voetius een nieuwe start maken in het zogenaamde post-koloniale tijdperk. Daarbij kan Hoekendijk ons helpen.

Het tijdperk van het Corpus christianum is nu definitief voorbij. Het denken in een christelijke en een niet-christelijke wereld gaat nu voorgoed niet meer op. Wij beseffen nu voor het eerst na 325 heel pijnlijk, dat de wereld, waarin wij A.D. 1989 als christenen leven, in haar totaliteit niet christelijk is, nooit christelijk geweest is, en naar alle waarschijnlijkheid ook nooit christelijk worden zal. Derhalve staan wij nu voor de zeer uitdagende taak om een eigentijdse missiologie te ontwikkelen, die haar uitgangspunt neemt in de postkoloniale situatie waarin het christendom niet meer dominant is, en die poogt daarin even creatief te werk te gaan als Voetius gedaan heeft bij het begin van de nu afgesloten periode.

Wij willen hier geen opsomming geven van datgene wat hopeloos verouderd is in Voetius' beschouwingen. Wie het voorafgaande exposé zorgvuldig gelezen heeft, is voldoende met het tijdgebundene in Voetius' beschouwingen geconfronteerd. Wij achten het zinvoller om nu aan het slot van ons betoog aan te geven wat daarin voor ons nu nog bruikbaar en van belang is.

Het blijvende belang van Voetius' zendingstheologie is voor ons in ieder geval gelegen in de volgende drie punten (wij geven geen limitatieve, maar een enuntiatieve opsomming):

1. Voetius proclameerde de *missio Dei* lang en breed voordat daarover in Willingen en elders gesproken werd. Hij vatte zending primair als Gods werk, en secundair als mensenwerk en kerkewerk op. Hij formuleerde dit zo helder en duidelijk, dat wij ons erover verbazen, dat zijn visie zo lang prijsgegeven is aan de vergetelheid.

In onze tijd moeten wij opnieuw radicaal ernst maken met de overtuiging dat God niet alleen de eerste oorzaak, maar ook het hoogste doel der zending is. Uit God, door God en tot God moeten alle dingen zijn die door kerken en christenen missionair ondernomen worden. Bekering en kerkplanting, maar ook het stichten van vrede, gerechtigheid en de heelheid der schepping zijn evenals duizend andere dingen voorlaats, de aanbidding van de Eeuwige is laats. Al het voorlaats moet met het oog op, en in het kader van het laats ondernomen worden. God als niet alleen de eerste oorzaak, maar ook en vooral als het hoogste doel maakt al wat voorlaats is niet tot iets onbelangrijks, maar juist tot iets zinvol. Het is immers op Eén na laats.

2. Voetius had een zeer brede kijk op zending. Deze brede visie gaf zijn zendings-theologie een grote allure. In de periode daarna ging zich een uiterst gevaarlijke versmalling der zendingsvisie manifesteren welke zending tenslotte geheel beperkte tot één vorm van zending, namelijk tot het uitsturen van 'westerse' zendelingen naar de heidenen 'overzee'. Deze versmalling en verschraling leidde ook tot een verregaande verwijdering van de bijbelse zendingsvisie, die immers nergens blij geeft van een puur geografische inkleuring der zendingsopdracht. Evenals in het Oude en Nieuwe Testament de geroepenen primair gezonden werden tot Israël, tot de 'verloren schapen van het huis van Israël', tot de synagoge, e.d., zo worden wij heden ook in eerste instantie gestuurd tot de gemeente, en pas in tweede instantie tot de niet-christenen in zes continenten. Voetius' brede visie, die nota bene al oog had voor wat wij nu bevrijdingstheologie noemen, heeft onzes inziens grote therapeutische waarde; zij vergemakkelijkt ons het afscheid nemen van een in de loop der tijden ontstane verschrompeling van het zendingsbegrip. Voetius had een zeer ruime zendingsblik, die wij in onze tijd met enige moeite bezig zijn terug te winnen.

3. Tenslotte inspireert Voetius ons om de kerk bij het vervullen van haar zendingsopdracht vrij te houden van vreemde machten en invloeden. Veel kerkewerk, en ook veel zendingswerk lijdt nog steeds onder wat men in Zuid-Afrika noemt 'ideologische verknechting'. In de zendingstheologie van Voetius wordt ons een handvat geboden om te ontsnappen aan een dergelijke 'verslaving'. De kerk moet haar zendingswerk niet afhankelijk stellen van overheidsbemoedening, ideologieën, multi-nationals, enz., maar haar missionaire taak geheel op eigen krachten vervullen.

Kort en bondig willen wij als volgt de blijvende betekenis van Voetius' zendings-theologie samenvatten: de eerste comprehensieve zendingstheoloog van het protestantisme heeft terecht alle concrete zendingswerk gesubordineerd aan het God de lof, eer en aanbidding toebrengen, en is juist daardoor in staat geweest om een zeer brede kijk op zending te ontwikkelen, die het hem mogelijk maakte om wereldwijd, zonder gewetensdwang en zonder 'ideologische verknechting', aan te dringen op de bekering van mensen uit allerlei ras en de planting der kerk in hun midden.